

MEDENİ HUKUK CEPHESİNDEN AHMET CEVDET PAŞA

Ord. Prof. Ebül'ulâ MARDİN

C) Nizamiye mahkemelerinden verilecek ilâmlarla vesikaların saklerini tesbit :

Şer'îye mahkemelerinin tanzim ettikleri hüccetler ve verdikleri ilâmlar (Dürrüssükûk) ve (Envarüssükûk) gibi sakke ait eserlerde görüldüğü veçhile muayyen bir sakte yazıldıkları ve bunlarda hâdisede fıkhın aranması icap eden noktaların kayıtlar halinde nazara alındıkları malumdur. Binaenaleyh her işte ilâm, hüccet, müzekkere bu muayyen sakke uygun olarak kaleme alınacağı cihetle muhakemede veya vesikayı tanzimde unutulmuş noktalar kalırsa bu sayede noksan derhal meydana çıkar ve hemen telâfi olunarak ilâmın yüksek mahkemelerden bozulması veya hüccetin talil veya müzekkerenin iptal olunması gibi sürüncemeyi mucip olan mahzurlar önlenmiş olurdu. İşte bu faydayı Nizamiye mahkemelerinden verilen ilâm ve tanzim olunan vesikalar için de temin maksadile Cevdet Paşa merhum feyizli kalemını bu sahada da kullanarak ilâmların sak ve sebkini tanzime ve bunları neşir ve tamim için de (Ceride-i Mahakim) i tesise muvaffak olmuştur. Bu ceridenin ilk seneye ait olan nüshalarına müzekkerelerin nümuneleri konmuş ve mahkemelerin her derecesinden misal teşkil edecek surette ilâmlar neşredilmiştir. Ceride, mahkemelere meccanî olarak gönderildiği için hâkimler bu nümunelerden faydalanır ve Temyiz Mahkemesi ilâmları da memlekette tatbikatı birleştirmeğe yarardı.

* * *

D) Hukuk Mektebini tesis :

İstanbulda, yanan Ayasofyadaki Adliye Nezareti binasının müstemlâtından olan bahçede, şimdiki İstanbul Hukuk Fakültesinin nüvesini teşkil eden «Hukuk Mektebini» Cevdet Paşa merhum açmış ve açılış günü[35] şu nutku irat etmiştir:

[35] «... 1297 sene-i hicriyesi Recebinin Gurreesinde Sald Paşa azl ile yerine Kadri Paşa başvekil oldu. Adliye Nezareti dairesinde derdest-i inşa olan Hukuk Mektebi tamam olmağla Recebin 18 ine müsadif olan 1296 sene-i rumiyesi Haziranının 14 üncü

«Efendilerim: İlm-i hukukun lüzum ve faidesi malûm ve bizim buna ne mertebe muhtaç olduğumuz cümle içinde müsellemler ve meczumdur. Nice müddettenberi der-i saadette bir hukuk mektebi küşadı arzu olunuyordu. Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin teşkilinde bunun bir mertebe daha ehemmiyeti arttı. Buna mukaddime olmak üzere ol vakit Adliye dairesinde ilm-i hukuka dair bazı dersler tertip olundu. Muahharen Mekteb-i Sulltanî talebesinden bir sınıf ayrıldı. Orada ilm-i hukuk tedrisine başlandı. Lâkin şimdiye kadar böyle müstakil bir Mekteb-i Hukuk küşadına muvaffak olmadık. Çalışmadık değil, çalıştık amma her nasılsa vakt-i müsait bulamadık. Meğer vakt-i merhununa muallâk imiş. Yani bu emr-i mühim dahi bir takım tesisatlı mühimme ile beraber asr-ı hûmayuna merhun imiş. Asr-ı mahasinhasr-ı hûmayunun mağbut-u sevalif-i âsar olduğuna bu mektebin bugün küşad olunması dahi bir delil-i cedittir. Bu tasavvur-u mühimmin füle gelmesi maarifperver bir zat-ı âli kadrin (başvekil Kadri Paşa merhumu kasdetmektedir) başvekâleti zamanına tesadüf etmekle müftehiriz ve bunu falihayır ittihaz eyleriz. Efendiler! Tahsil edeceğiniz ilmin kadri pek büyüktür. Bilirsiniz ki hesap ve hendese ve kimya gibi ülüm-ü akliyeyi talim için peygamber gelmedi amma kavânin-i şer'iyeyi telkin ve tebliğ için ülülazim peygamberler geldi [36]. Bu bapta başka delil iradına hacet görmem. Velinimeti biminnetimiz padişahımız erike piray-i hilâfet ve cihanbâni sultan Abdülhamid han-ı sani efendimiz hazretleri dahi mektebinizi küşadından evvel zir-i

günü başvekil Kadri Paşa ve taraf-ı şahanedan irsal buyurulmuş olan mabeyn-i hûmayun ikinci kâtibi Süreyya Bey ve Maarif-i Umumiye Nazırı Münif Paşa ve Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi ve Adliye Müsteşarı Vahan Efendi ve mektep müdür ve hocaları ve talebesi hazır oldukları halde işbu Hukuk Mektebi küşad olundu. Şöyle ki: Cümle huzzar safbeste-i kıyam oldukları halde taraf-ı âcizden şifahen bir hitabe irad olundu. Müteakiben Süreyya bey tarafından dahi bazı iradat ve taltifat-ı seniye tebliğ ve beyan kılındı.» (Tezakir-i Cevdet; cüz'ü 18).

[36] Ülülazim Peygamberler hakkında müfessirler arasında iki telâkki vardır:

1) Kur'anda isimleri zikrolunanlardır.

2) Hazret-i Muhammed, Hazret-i Nuh, Hazret-i İbrahim, Hazret-i Musa, Hazret-i İsa aleyhimisselâmdir.

himaye-i hûmayunlarına aldılar, mektebinize azim şeref ve itibar verdiler, resm-i küşadında bulunmak üzere başvekillerine emir ve ferman buyurmuşlar ve himaye-i mahsusa-i hûmayunlarına delil olmak üzere havass-ı bendeğânından birini (başkâtip Süreyya Paşa merhumu kasdetmektedir) dahi göndermişler. Bu avatıf-ı mütevaliye-i hazret-i padişahinin şükründen biz de aciziz, siz de acizsiniz. Fakat inşallahü taalâ ikmal-i tahsil ile devlet-i aliyyeye güzel hizmetler edersiniz de bu veçhile ifay-i teşekhür yolunda bulunursunuz. Matlub-u hûmayun dahi budur. Hemen Cenab-ı Hak ve feyyaz-ı mutlak ömür ve şevket ve iclâl-i hazret-i padişahiyi ruzefzun ve saye-i humavaye-i hûmayunlarında böyle nev benev tesisat-ı hayriye müşahedesile cümlemizi memnun ve müftahir buyursun» [37].

Cevdet Paşa bu merasimden bahsederken Süreyya Bey tarafından irad olunan nutku şöyle hulâsa etmiştir:

«... Evvelâ taraf-ı zîşeref-i hazret-i tacidariden bilcümle talebeye lütfen irsal ve ihsan buyurulan selâm-ı selâmetencam-ı hazret-i padişahinin tebliğinden ve saniyen Mekteb-i Hukukun taht-ı himaye-i maarifvaye-i şehriyariye kabul buyurulmuş olduğunun tebşir ve iş'arile beraber Mektebi Müllkiye-i şahaneden başehadetname çıkan şakirdanın nişan, ihsan ve sair mükâfatın bîdiriğ ve şayan buyurulmasile her birerlerinin iltifat-ı felekde-recat-ı cenab-ı zullullahiye nailiyetle mesrur ve şadan oldukları gibi işbu Mekteb-i Hukuktan çıkacak olan şakirdanın da mazhar-ı iltifat ve taattufat-ı merahim âyat-ı velinimet-i biminnet olacakları tebşiratından ve bir de talebenin kemal-i sayü gayretle derslere devam ve ilm-i hukuku kema yenbagi tahsile ihtimam eylemeleri ferman-ı şahanesinin iş'arile badettahsil zat-ı meleksimat-ı hazret-i şehriyarinin ve vatan ve milletin kendilerinden beklediği hidematı bihakkın ifaya say ve verziş eyliyecekleri kaviyyen memul-i şahane idüğünün emir ve tebliğinden ibarettir.» (Tezakir-i Cevdet; Cüz'ü 18).

[37] Ebül'ulâ Mardin: Hukuk müessesesi tarihi. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası; 1927 Eylül sayısı, sahife 76.

Cevdet Paşa merhum işte bu suretle kendi eliyle kurduğu Hukuk Mektebinde, hukuk fakültelerinin ana dersi olan Medeniye Hukuku dersini, evvelce de işaret edildiği veçhile, bu bapta ihtisas ve iktidarına güvendiği arkadaşı Mecelle Cemiyeti âzasından Karinâbatlı Ömer Hilmi Efendi merhuma bırakmış ve hukuk usulü muhakemesi dersini kendisi için seçmiştir. Vâkıa Hukuk Mektebinde ilk açılış dersi olarak kendisi Mecelleyi takrir etmiş ise de bunu Ömer Hilmi Efendi merhuma vekâlet yolu ile yapmıştır [38].

Hukuk Usulü Muhakemesi Kanunu, mazbatasında da tasrih olunduğu veçhile, tamamen fıkihtan muktebes değildi. Fransa kanunlarından birçok hükümler alınmıştı ve bu hükümlerin ana kaynakları Fransızca yazılmış eserlerdi. Vâkıa kendisi Fransızca yazılmış eserleri okur, anlar ve lisanda tasarruf edecek derecede derinleşebilir ve hattâ bazı ıstılahların, «kriz» i buhran diye tercüme etmesi gibi, türkçemizde tam mukabillerini bulup kullanırdı. Fakat bu lisanla serbestçe seri konuşamazdı. Ne de olsa bu lisandaki melekesi gelişmeden mahrumdu. Binaenaleyh Mecelleyi bırakıp Usulü Muhakeme dersini ihtiyar etmesi insana garip gelir, fakat bunun hakikî saiki yeni Muhakeme Usulünün hemen hâkimlikle tavzif edilecek olan talebece öğrenildiğini yakından murakabe idi. Demek istiyoruz ki Hukuk Usulü Muhakemesi dersi kendisinin tedris kudretini hakkile tebarüz ettirecek bir saha değildi. Fakat Mecellenin mütehasıs bir zat tarafından tedris edilmesi ümniyesi ve mahkemelere gönderilecek hâkimlerle yakından meşgul olabilme gayesi böyle bir hal şeklini iltizam etmeğe saik olmuştur.

H. 1298 senesinde Hukuk Mektebinin ikinci sınıfı açılırken birinci sınıf talebesine Cevdet Paşa merhum haftada bir saat belâgat-ı Osmaniye dersini de vermiştir. Merhum bu derslerin zapt olunan hulâsasını (Belâgat-ı Osmaniye) adlı bir eser haline ifrağ eylemiştir [39].

* * *

[38] «... O gün teberrüken Mecelleden derse başlanmak mukarrer olduğu halde Mecelle hocası gelmemiş olduğundan çaresiz kürsünişin-i tedris olarak acizane Mecellenin birinci maddesi tedris olunmuştur.» (Tezakir-i Cevdet; cüz'ü 18).

[39] H. 1298 bade id (bayram ertesi; çünkü Hukuk Mektebi Ramazanlarda tatil ediliirdi) Mekteb-i Hukukun ikinci sınıfı küşad olundu ve birinci sınıf talebesine haftada bir defa belâgat-ı Osmaniye tedrisine ve takrir olunan derslerin hulâsası zapt olunarak (Belâgat-ı Osmaniye) namile bir risale telifine başladım...

İşte 1299 senesi Şabanı availinde Mekteb-i Hukuk dersleri tatil edilmiş ve belâgat-ı Osmaniye risalesi dahi hitam bulmuştur.» (Tezakir-i Cevdet; cüz'ü 20).

E) Ecnebî imtiyazlarile mücadelesi :

Ahmet Cevdet Paşaya, Adliye Nazırı iken Rus elçisine muhtelit davaya hukuk mahkemelerince bakıldığı takdirde ecnebî hâkimlerin kabul edileceğine dair gûya vaitte bulunduğu ve bu suretle ecnebî imtiyazlarının yanlış tefsirine sebebiyet vererek devletimizle imtiyazdan istifade eden devletler arasında esasen mevcut ihtilâfı daha vahim bir hale getirdiği yolundaki isnad tamamen hak ve hakikate mugayir ve Ruslarca iltizamî olarak yapılan bir muğalâatadan ibarettir. Merhum, eserlerinde her vesile düştükçe ecnebî imtiyazlarını genişletmeğe müncer olacak tedbirlere karşı feveran edip dururken [40] bunu kendisinin bizzat terviç etmiş

[40] Ecnebilere memleketimizde gayrimenkul edinebilmeleri meselesinde Cevdet Paşa merhumun şu mütalâası bu hususta çok mânalı bir vesikadır:

«... Ötedenberi memalik-i devlet-i aliyede ecnebilere emlak ve araziye malik ve mutasarrıf olamadıklarından memlekette yerleşmiş olan ecnebilere satın aldıkları emlak ve araziye kendi uhdeelerine geçirmeyüp ancak muvazaaten tebaa-i devlet-i aliyeden olan zevcelerine yahut sair akrabalarına geçirerek beyinlerinde senetlesirler idi. Binaenaleyh muvazaa işleri çoğaldı ve o yolda birçok emlak ecnebilere eline geçti. Bunun için havass-ı vükelâdan mürekkep bir encümünde tasarrufı emlak için ecnebilere ruhsat verilse emlakın kıymeti artar ve ecnebilere memleketimizde kazanıp ta altın olarak kendi memleketlerine gönderdikleri altınlar burada kalır denildi. Rüstü Paşa her şeyi dureslik yolunda inceden inceye tetkik ederek mahazir-i melhuzasını tadat ve izah edegelirken bunu defaten tercih etmekle kulları söze karışarak (henüz ecnebilere tasarruf-u emlak senedi verebilecek bir hal-i inzibat ve intizame gelmedik. İstanbulda senedatin ekseri evkaf-ı hûmayun nezaretinden veriliyor. Evkaf hazinesinin işleri ise pek karışıktır. Evkaf nazırı dün mühürlediği senetlerin adedini bile bilmez ve anları mühürdarı mühürleyip kendisi senetleri okumaz ve içlerinde ne yazıldığını bilmez. Kâtip ve câbillerin bu hususta pek çok sulistimalâtı vardır. Beyazıt meydanının ortasından bir kıf'asını bir şahsa satsalar evkaf nazırı hiç bilmiyerek senedini temhir ve tasdik eder. Lâkin ol şahıs gidüp ol yere tasarruf edecek olsa her taraftan şikâyetler vukuu üzerine tasarruftan men olunur ve bir yanlışlık olmuş denilir. Amma ecnebilere buraya gelmez. Ellerinde resmi bir senet olunca tasarruftan men olunamazlar. Ve böyle yolsuz bir senedi istirdat için pek çok tazminat verilmek lâzım gelir. Mahakim-i ser'iyeden verilen hüccetlere gelince: anlar devletin sened-i resmisi olmayup iş mahkemeye düşünce mazmunlarının sübutuna iki şahit istenilir ve mahakim-i ser'iyede hristiyanların şahadetleri mesmu olmadığından bab-ı âlinin gayet sakındığı bir şahadet meselesi meydana çıkar ve bu türü davalar için ecnebilere mahakim-i ser'iyeye gitmezler. Umur-u ticariyeden olmadığı cihetle ticaret mahkemesi de bu türü davaları rüyet eyliyemez. Elde bir meclis-i

bulunmasına nasıl ihtimal verilebilir? Bazı kimseler için ukde teşkil eden bu meselede hakikatin ne olduğunu meydana çıkarmak lâzımdır. Merhu-

valâ-i ahkâm-ı adliye var. O da zuhur eden mühim davalar ile mesguldür. Halbuki ecnebler tasarruf-u emlak mezun olunca yevmiye o kadar müzevver davalar zuhur eder ki meclis-i valâ anların rüyetine muktedir olamaz) dediğimde Âli Paşa Paris kongresinde iken tercümanların mahkemelere müdahalelerinden şikâyet eyledikte düvel-i fahime murahhasları (hakkınız var. Biz de bu tercüman gaillesinden usandık. Lâkin siz iptida kendi mahkemelerinizi düvel-i mütemeddine mahkemeleri yolunda tanzim ile nase emniyetbahş olacak hale getiriniz. Biz de tercümanları mahkemelere gitmekten ve umur-u dahiliyeye müdahale etmekten men edeceğimize şimdiden size söz veririz) demiş olduklarından bahş ile (biz her haldé mahkemeleri tanzime muhtacız. Senedat işini dahi yoluna koruz) demeleri üzerine (anları yapın da tasarruf-u emlak meselesini andan sonra düşünürüz) demiş olduğumdan bu mesele ileriye tehir olunmuş idi. Kulları Halepte iken bab-ı âli bu meseleye karar vererek bir beyanname kaleme alınıp birer suretini sefaretlere ita etmekle devletler birer birer bunu kabul ile ahit hükmünü kesbetmiştir. Halepte iken bu beyannamenin suretleri oraya geldikte mütalâa ettim. Gördüm ki: emlak davaları mahakim-i devlet-i aliye rüyet ve mutasarrıfları haklarında devlet-i aliye tebaası gibi muamele olunup tasarruf-u emlak davasından dolayı tercümanlar mahkemelere gelmemek gibi birçok kuyud-u ihtiraziye gözetilmiş. Lâkin cümlesini mahvedecek bir söz yani ecneblerin şahısları ve emval-i menkuleleri mahmidir cümlesi sokuşturulmuştu ve tasarruf-u emlak dair olan ilâmların icrasında sefaretlerin vesatına muhtaç olmamak kayd-ı ehemmi derç olunmamış idi. Bu dakikaya muttali olunca teessüf etmiştim. Bab-ı âli ise iptida-i emirde buna bir nev'i muvaffakiyet nazariyle bakmıştı. Çok sonra müşkülâtı görüldü. Ne çare ki bir kere ahde rapt olunduktan sonra tamiri kabil olamadı. Hâlâ bir ecnebi uhdesinde bulunan bir dükkân veya haneden dolayı bunlarda hakkı olmadığına dair bir ilâm verilse kendisi ol dükkân ve haneden çıkarılamaz ve kendisi olmasa bile birkaç kırık, dökük sandalyesi bulundukça anları ihraç ve tahliye için dahi sefaretin vesatına tevakkuf eder. Tercümanlar ve konsoloslar ise bu bapta türlü müzevirlikler ederek tebaanın hukuku zayı oluyor. Ve ecnebler mukaddema mahrum oldukları tasarruf-u emlak hususunda dahi imtiyazlı bulunuyor. Elhasıl bu cihette dahi ecnebler yeni bir imtiyaza nail olmuşlardır. Devlet-i âliyece en müşkül bir iş ise işte bu imtiyaz bahsidir. Küçük, büyük her devletin tebaası ecneblere nisbetle cihat-ı adidece mümtaz iken memalik-i devlet-i aliyece ecneblerin mümtaz olup tebaanın ol imtiyazlardan mahrum oldukları cihette tabiiyet-i ecnebiyeye mall ve haris oluyorlar. Alehusus muhakematça ecneblerin imtiyazatı tahammülgüdaz bir keyfiyettir.» (Maruzat; cüz'ü 7. Yazma nüsha: İstanbul Belediyesi İnkılâp Müzesi).

mun hatırasını taziz için eserler yazılırken bu cihetin meskût kalmasına gönlüm razı olmadı. Hâdiseyi izah ve mütalâa ettiğim vesikaları buraya dercetmeği muvafık buldum:

Kadim ahitlerin sarahatına göre vatandaşlarla ecnebler arasında tahaddüs eden davaları tercüman huzuru ile kadılar fasledeirdi. Birçok imtiyazlarda bu cihet musarrah bulunduğu gibi 1197 tarihli Rusya kapitülâsyonunun 63 üncü maddesinde de «memalik-i Osmaniyyede ticaret eden Rusyalılara dair böylece karar verilmiştir ki eğer Rusya tüccarından birile niza vâki olup bu bapta kadıya şikâyet olunur ise kadı Rusya tercümanı hazır olmadıkça davayı istima eylemiye ve eğer tercümanları ahar mühim bir işte meşgul bulunur ise gelinceyedek tehir oluna ve Rusya reayaları dahi tercümanları hazır değildir vesilesini suistimal etmeyüp bilâtehir huzur-u şer'a ihzar eylesin», denilmiştir. Bu ve emsali metinler tebaa ile ecnebi arasında tekevvün eden davaların yalnız tercüman hazır olduğu halde şer'i hâkimleri marifetile rüyet olunacağını ifade eder. Nitekim Tanzimattan biraz evveline kadar bu kabil davalar hep şer'îye mahkemelerinde tercüman huzuru ile fasledilirdi. Görülüyor ki kadim taamül, muhtelit davaların kadı tarafından rüyeti merkezindedir. Zaten o devirde başka mahkeme de yoktu. Şer'îye ve nizamiye mahkemelerinden her birinin ne gibi davalara bakacakları devletçe tayin ve tefrik olununca böyle muhtelit davalarda nizamiye mahkemeleri şer'îye mahkemelerinin makamına kaim olduğuna göre tebaa ile ecnebler arasındaki hukuk ve ticaret davalarının yalnız tercüman hazır olduğu halde nizamiye mahkemelerinde rüyet edilmesi lâzım geliyordu. Koyu taassup devrinde fıkıh «ruhsata» taallük eden hükümleri değil hep «azimet» e taallük eden hükümlerinde ısrar edilmiş ve «ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamayacağı» hakikatinden gafletle «örfen maruf olan şey şart kılınmış gibidir» yolundaki esaslı kaideler ihmal olunmuştu. Polîçeye dair fıkıh kitaplarında kefalet bahsinde müstakil hükümler mevcut ve Hanefi fıkıhına bağlı kalınmadığı takdirde Şafii, Maliki, Hanbeli ve hattâ eshabı munkariz diğer müçtehitlerin telâkki tarzları incelendiği takdirde ticari muamelelerin her kısmı için de muasır kanunlardaki kaidelere yakın hükümler bulmak mümkün iken, mücerret teşri ve tatbik ile uğraşanların kifayetsizliği yüzünden devletçe tacirler arasında tekevvün eden ihtilâfların şer'îye mahkemeleri dışında hallettirilmesi çareleri aranmağa başlanmıştır. İşte bu zaruret sevkile 19 uncu asır iptidalarında muhtelit davaların yerli ve ecnebi tacirlerden mürekkep muhtelit komisyonlarda istisnaen rüyeti usulü takarrür etmişti. Gümrük emininin reisliği altında toplanan bu komisyon, kadıdan ve divan-ı hümayundan daha ziyade tica-

ri örfü âdete vâkıf ve ticaret davalarını görmeğe diğerlerinden daha salih addedilmişti. Ticaret davalarında ekseriya Avrupada câri usul ve kaideler bahis mevzuu olup yerlilerin ise bu cihete vukufı azdı. Binaenaleyh bu bapta ecnebi tacirlerinden istifade ciheti düşünülerek komisyonlara ecnebi tacirler de alınmıştı.

Gülhane hattının ilânından bir sene sonra 1840 da da ticaret nezaretine mülhak olmak üzere Bab-ı âlide bir ticaret meclisi teşkil edildi, ve Avrupa tacirleriyle (ki Avrupa ile ticarete bulunan beratlı yerli gayrimüslim tacirlerdir) poliçe alıp satanlar da bu nezaretin idaresine bırakıldı. Ticaret Nezareti gümrük emanetine ilhak edilince ticaret meclisi de gümrük dairesinde toplanmağa başladı. Hayriye (Avrupa ile ticarete bulunan beratlı müslim tacirler) ve Avrupa tacirleri ve poliçe alıp satanlar ve bunlarla ecnebler arasında tekevvün eden ihtilâfları bu meclis hallediyordu. Ve ecnebi tacirle gelen tercüman da kendisine ait muhakeme başlayıncaya kadar teneffüs odasında diğer davacılarla birlikte bekliyordu. Ticaret davalarının rüyetinde şer'î hükme müracaat iktiza edince meclis, umur-u nafia müftüsüne müracaat ediyordu. 1847 ve 1848 tarihlerinde iki nizamname tedvin olunarak Bab-ı âli ile devletler arasındaki görüş birliği neticesinde daha muntazam şekilde ticaret meclisi teşkil kılındı. Kararlaştıran durum şu idi: Bab-ı âli ile ecnebi hükümetler onar hâkim intihap edecek, Bab-ı âlinin intihap ettiği hâkimler beratlı hayriye ve Avrupa tacirlerinden, ecnebi hükümetlerin intihap ettiği hâkimler de İstanbulda ikamet eyliyen ecnebi tacirlerinden olacaktır. Ticarethanede ticaret nazırının reisliğinde ve en az on âza hazır olduğu halde toplanacaktır, sefaret tercümanlarına da müstakil bir oda tahsis kılınacaktır, bunlar odada bekleyip mensup olduğu devlet tebaasının muhakemesine sıra gelince beraber meclise girecek ve dava bitince çıkıp yine kendilerine ait diğer davaya növbet gelince tekrar meclis huzuruna dönecekti. Bu heyetin muayyen bir usul-ü muhakemeye ve kanuna tâbi olmaması ve verdiği hükümlerin az çok keyfi bulunması, Devleti, Fransada yürürlükte bulunan Ticaret Kanununu tercümeye sevketti ve 1850 de bu kanunun birinci ve üçüncü kısımlarından mülhem olan Ticaret-i Berriye Kanunu neşredildi. Artık meclis, Ticaret kanunu hükümlerine tevfiikan ve ticarî örfü âdetleri nazara alarak kararını veriyordu. Bu ticaret mahkemesi yavaş yavaş kaza hakkını bütün vatandaşlar arasında tekevvün eden davalara işmal etmeğe başladı. Yalnız tebaaya ait davaları münhasıran vatandaş hâkimler görüyordu. O tarihlerde İzmir, Beyrut, Edirne, Selânikte dahi ticaret mahkemeleri teşkil ve bu mahkemeler valilerin riyasetine tevdi edildi. 1860 da Fransa Ticaret Kanununun dördüncü kısmından muktebes (Ti-

caret Kanunname-i Hümayununa zeyil) diye bir kanun tedvin olundu. Bu kanunun dördüncü maddesinin ikinci fıkrasında «der-i saadet vesair mahallerde teşkil olunacak mahkemeler iki meclisten ibaret olarak biri umur-u ticaret-i berriye ve diğeri bahriyeye müteallik davaları rüyet edecektir» ve sekizinci maddesinde «yalnız bir meclisten ibaret olan her bir mahkeme-i ticaret bir reis ile iki âza-i daime ve dört âza-i muvakkateden mürekkep olarak bunların her biri esnay-i müzakerede sahib-i rey olacaklardır» dendi. İstanbul teşkilâtı, daimî ve muvakkat âzanın adedi bakımından farklı idi. İşte bu kanun üzerine iptidaları birçok mahallerde ticaret mahkemeleri teşkil edildi. 1887 de adetleri 190 ı bulmuştu. Bu kanunda tebaa ile ecnebler arasındaki davaları gören ticaret mahkemelerinde ecnebi âzaları bulunacağına dair hiçbir sarahat yoktur. Fakat iptida gümrük dairesinde teşekkül eden ticarî heyetin ve sonra ticaret nezaretinde toplanan ticaret meclisinin tereküp tarzı esas ittihaz edilerek ticaret mahkemelerinde hiçbir ahde müstenit olmadığı halde yerli ve ecnebi tacirlerinden muhtelit bir heyet vücuda getirildi. Bir müddet sonra İstanbulda vatandaş âzanın adedi ikiye indirildiği gibi ecnebler de bu raddeye indirilmiş ve bu suretle ecneblerce mukaddema vazolunan nisbet kaidesi muhafaza edilmiştir. H. 1296 tarihinde mahakim-i nizamiyenin teşkilât kanun-u muvakkati neşir ve ilân edilmiş ve adli teşkilât icrasına başlanmış idi. Bu kanunun altıncı maddesinde «her kazada bir bidayet mahkemesi vardır, Adliye Nezaretinin tensip edeceği her mevkide bir de ticaret mahkemesi bulunur» ve onuncu maddesinde «Ticaret mahkemesi bulunmayan kazalarda kaza mahkemeleri ticaret davalarını dahi kanun-u mahsusuna tevfikân rüyet eylerler. Bu halde zeyl-i kanun-u ticaret mucibince kazanın muteberan-ı tüccarı tarafından müntehap âza-i muvakkatenin mahkemede huzuru meşruttur» ve yirmi ikinci maddesinde «ticaret mahkemelerinin vezaifi ve suret-i teşkil ve tertibi kanun-u mahsus ile muayyendir» denilerek Ticaret Kanunu Zeylinin koyduğu esası teyit etmiştir.

İstanbuldaki birinci meclis-i ticaret, icar ve isticar ve bin kuruşa kadar alacak davaları müstesna olmak üzere hasran tebaa ile ecnebler arasındaki hukuk davalarını ve alehlak ticaret davalarını görüyordu. Bu meclis, taraf-ı devletten tayin olunmuş bir reis ile iki âzadan tereküp ediyordu. Şu kadar ki taraflardan birinin mensup olduğu sefaret veya konsolato tarafından gönderilmiş rey sahibi iki ecnebi âza ile yalnız muhakeme ve müzakereleri dinlemek salâhiyetini haiz tercüman hazır bulunuyordu. Ticaret-i bahriye mahkemesinde de bu yolda muhtelit bir teşekkül görülüyordu. Taşralarda ise İzmir, Beyrut, Halep, Bağdat gibi ayrıca ticaret mahkemesi olan yerlerde tebaa ile ecnebler arasındaki davalar

konsolatodan gönderilen iki ecnebi âzanın inzımamı ile ve tercüman huzuru ile bu mahkemelerde ve ticaret mahkemesi olmıyan yerlerde yalnız tercüman hazır olduğu halde hukuk mahkemesinde görülüyordu.

İstanbuldaki muhtelit birinci ticaret mahkemesinin fiilî salâhiyeti şu suretle taayyün etmişti:

1 — Berri ticarete mütedair bulunmak üzere her ne miktarda olursa olsun tebaa ile ecnebler arasındaki davalar.

2 — Emlâk ve icar ve isticar ve bin kuruşa kadar alacak davalarını müstesna olmak üzere tebaa ile ecnebler arasında hukuk-u âdiyeye müteallik davalar. Bu ikincisinin ticaret mahkemesi vazifesi haricinde olmasına rağmen bu mecliste görülmesi, şer'î mahkemelerin devirsiz faiz hükmetmemelerinden ve mücerret yazı ve mühürü hükme kâfi bir delil addeylememelerinden neş'et ediyordu. Zira ecneblerle tebaa arasında ticaret davalarından başka bu kabil âdi haklara taallûk eden davaların vaktile gümrük dairesindeki tüccar cemiyetinde ve sonraları ticaret meclisinde ve ticaret mahkemelerinin teşekkülü üzerine de bu mahkemelerde rüyetine müsaade olunmuştu. Fakat h. 1286 tarihli Divan-ı Ahkâm-ı Adliye iç nizamnamesi o vakte kadar kaza merkezlerinde «meclis-i daavi» liva merkezlerinde «Meclis-i Temyiz-i Hukuk» ve «Meclis-i Cinayet» ve vilâyet merkezlerinde «Divan-ı Temyiz» ve İstanbulda «Meclis-i Valâ-i Ahkâm-ı Adliye» adlarıyla mevcut bulunan nizamiye mahkemeleri, «Kaza Daavi meclisleri», «Liva Temyiz-i Hukuk Meclisleri», «Vilâyet Temyiz Divanları» ve İstanbulda «Divan-ı Ahkâm-ı Adliye» diye dört dereceye taksim ve bu suretle hukuk mahkemeleri tesis olundu. Ve binnetice ilkin komisyonlarda sonraları ticaret meclisinde «Hukuk-u âdiye» ye müteallik görülen bütün davalar muhtelit mahkemelerin daire-i kazasından çıkarılarak yeniden teşkil olunan hukuk mahkemelerine bihakkın verilmek istendi. Lâkin elçilikler hukuk mahkemelerinde ecnebi hâkim bulundurulmuyor diye buna muhalefet ve tebaa ile ecnebler arasındaki hukuk-u âdiye davalarının dahi ticaret mahkemelerinde görülmesi hususunda ısrar eylediler. Bu hal esasen ahdi olmıyan bir durumdan, ticaret mahkemelelerine ecnebi âzaların kabulü hakkında taamülen teessüs eden istisnai, batıl bir halden ibaret bulunduğu ve buna cevaz göstermek muhtelit âdi davaları ecnebi âzaların iştirakile ticaret mahkemelerinde rüyet imtiyazını müeddi olduğu cihetle devlet böyle hukuk-î esaslara tamamen münafi ve yüksek haklarımızı son derece muhil şu vaziyete tabii göz yumamazdı. Fakat her nasılsa bazı sebepler dolayısıyla elçiliklerin istekleri muvakkaten kabul edilmiş ve imtiyazların ilgasına kadar bu sakim telâkkide de-

vam edilerek tatbik sahası daraltılmak istenilmiştir. Yani bu durumu İstanbulla hasretmek, taşralarda teşkil olunan ticaret mahkemelerini lâğveylemek cihetine gidilmiştir. Bu mahkemelerin büyük bir kısmı 1306 da ve bakiyesi de daha sonraları ilga olunarak yalnız İzmir ve Beyrut gibi mevki ve ticaret bakımından mühim olan yerlerde bırakılmış ve bu mahkemeler tebaa ile ecnebiiler arasında berrî bahri ticaret işlerinden çıkan ihtilâfları hallederken konsolatodan gönderilmiş iki ecnebi âzayı kabul zaruretinde kalmıştır. Bu suretle muhtelit davaların rüyetinde taşra ticaret mahkemeleri heyeti asliye ve daimeye ecnebi tarafın mensup olduğu elçilik veya konsolato tarafından gönderilmiş iki ecnebi âzanın inzimamı ile tekemmül ediyordu. Bu yardımcı âzaların intihap ve tayini elçiliklere veya konsolatolara aitti. Ticaret mahkemesi olmıyan yerlerde muhtelit davaları hukuk mahkemeleri rüyet edecek olursa iki ecnebi âzanın inzimamı aranmıyordu. Ecnebiilerin buldukları birçok memleketlerimizde ticaret mahkemeleri mevcut iken ihtilâflı bir hal almıyan bu mesele h. 1306 senesinde ticaret mahkemelerinden çoğunun ilgasından dolayı tebaa ile ecnebi arasındaki davaların hukuk mahkemelerinde rüyeti zarureti hasıl olunca ticaret mahkemelerinde olduğu gibi iki ecnebi âza bulundurulmasında elçilikler az evvel işaret edildiği veçhile ısrara başladı. İşte bu gürültülü ihtilâfta Rodos ticaret mahkemesinin ilgası sırasında Adliye Nazırı Cevdet Paşanın ecnebilere ait hakların mahfuz tutulacağı yolunda bir vâdi mesbuk olduğu ileri sürüldü. Bab-ı âli ise cevaplarında umumî kaideye dayanarak bu mervi, müphem beyanat ile uğraşmayı zait buldu. Zira Devletler Hukukuna esasen mugayir bulunan ecnebi âzaların hükme iştiraki keyfiyeti devletçe yalnız ticaret mahkemelerine mahsur bir taamül olarak kabul edilmişti. Ecnebiiler ise hukuk mahkemelerinde kendilerine müteallik bir dava görülürken yardımcı âzaların hazır bulunmaması esasını kabul etmişlerdi. Fîlhakika 1284 tarihli kanuna merbut 9 Cemaziyülulâ 1284 tarihli protokol bu noktada pek sarihtir. Adaleti tevzide ise meblâğ kemmiyetinin oynıyacağı bir rol yoktur. Kaldı ki Cevdet Paşa merhumun rivayet olunan vâdi de herkesi tatmin eder surette sabit değildir. Çünkü İstanbuldaki Rus sefirinin 30 Temmuz ve 11 Ağustos 1888 tarihli şifahî takrirlerinde şöyle denmektedir: «İmparatorluğun bazı yerlerinde ticaret mahkemelerinin ilgasile yerlerine hukuk mahkemelerinin kaim olduğunu ve Rusyanın, ticaret mahkemelerinin temin ettiği usul-ü muhakemat-ı ticariye, ecnebi iki âzanın mevcudiyeti ve istinaf mahkemesi olarak İstanbul Ticaret mahkemesinin kabulü ve saire gibi tedbirler muhafaza edilmek şartile buna muvafakat eyliyeceği aşikârdır» dendikten sonra «27 Cemaziyülevvel 1296 tarihli kanunun hükümlerini nazara alan Çarlık elçiliği, Rodos ticaret mahkemesinin ilgası esnasında Cevdet

Paşa hazretlerinin yapılmasını şifahen vâdeylediği veçhile adliye nezaretile mutabık olarak ticaret mahkemeleri yerine hukuk mahkemeleri ikamesinin ecnebilerin adli durumunu hiçbir veçhile değiştirmeyeceğini resmen beyan eylesesini hariciye nezaret-i cellesinden rica eder» [41].

Rusya elçiliği 29 Eylül ve 11 Teřrinisani 1889 tarihli ve 603 sayılı şifahi takririnde Bab-ı âliye ilga edilen ticaret mahkemelerinin yerine kaim olan hukuk mahkemelerinde ecnebilerin durumunu bahis mevzuu ederek 11 Ağustos 1888 tarihli notasını hatırlattıktan sonra «bazı vilâyet makamlarının bu hususa dair kanun ve muahedeleri garip bir şekilde tefsir ettiklerini ve meselâ Dedeaęaç mutasarrıfı ile Preveze mutasarrıfı (bu sonuncunun doğrudan doğruya Adliye Nezaretinden aldığı emir üzerine) mahalli konsolosluklara hukuk mahkemelerine ecnebî âzaların alınmıyacağını ve menkul davalarında ecnebî âzaların artık kabul edilemeyeceğini resmen yazmışlardır. Bu durum karşısında Rus elçiliği Bab-ı âlinin Adliye Nezaretile uyuşarak Rus tebaasını alâkadar eden ve adaletin muntazaman seyrine engel olan bu vaziyetin kat'i bir surette düzelmesi için vilâyetlere kesin talimat verilmesini yeniden rica eder» denmektedir [42].

Rus elçiliği 3/15 Nisan 1892 tarih ve 309 numaralı şifahi takririnde bundan evvelki iki şifahi takririnden bahsederek bazı ticaret mahkemelerinin ilgasile yerine kaim olan hukuk mahkemelerine ecnebî hâkimlerin kabul edilmemesi suretile ecnebilerin adli durumlarında hasıl olan değişikliğe karşı kat'i bir hal çaresinin hâlâ bulunmadığını beyan ile senelerdenberi uzayan bu durumun sıkıntı ve şikâyetleri mucip ve ecnebî tacirlerin zararını müeddi olduğunu bildiriyor ve «selefi Cevdet Paşa hazretlerinin verdiği teminata rağmen Rıza Paşa hazretleri bazı iktisadî mülâhazalarla mülga ticaret mahkemelerinin bazılarının ihyasına muhalefet etmekte ve ticaret mahkemeleri halinde in'ikat eyliyen hukuk mahkemelerine ecnebî âzaların kabulüne mümanaat eylemektedir. Rus elçiliği bu mühim meselenin vakit ziyasına meydan verilmeden halline tavassutunu Hariciye Nezaretinden rica eder ve Bab-ı âlinin dikkat nazarını, bilhassa vilâyetlerde hukuk mahkemeleri reislerinin adli ve idarî birçok vazifelerle mahml olmaları sebebiyle hasıl olan ağır mahzurlardan dolayı (meselâ Giresun mahkemesinde olduğu gibi) celbetmeği vazife bilir».

Bab-ı âli bütün bu şifahi takrirlere 30 Ağustos 1892 de şü cevabı vermiştir:

[41] Bak: André Mandlestam: sah. 69 hâşiye No. 1.

[42] Bak: Aynı eser; sah. 70.

«Hariciye Nezareti, 11 Ağustos 1888 ve 11 Ekim 1889 ve 15 Nisan 1892 tarihli notaları aldığını ve bazı vilâyetlerde ticaret mahkemelerinin ilgası sebebiyle vâki şikâyetler üzerine bazı mühim yerlerde yeniden bu mahkemelerin bir kısmını ihya eylediğini ve varidatının masraflarını karşılayacağı bazı mühim yerlerde de ihya eyliyeceğini beyan eder». (Aynı eser; sah. 70-71).

Rus elçiliği 13 Aralık 1892 tarihli şifahî takririle hukuk mahkemelerinin ticaret mahkemesi gibi in'ikat eyliyerek ecnebilerin ahval-i şahsiye ve menkul mallarına mütedair davalarda vazife görmesi hallerinde iki ecnebi hâkimin mahkemeye kabulü hususunda ısrar etmekte ise de buna karşı Hariciye Nezaretinin vermiş olduğu 8 Mayıs 1893 tarihli cevabında «keyfiyeti Adliye Nezaretine bildirdiğini ve Adliye Nezareti ise ecnebi hâkimlerin yalnız ticaret mahkemelerine alınabilip hukuk mahkemelerine bu gibi hâkimlerin kabulü hususunda bir emsal olmadığını ve Adliye Nazırı Rıza Paşa hazretleri bu talebi is'afa imkân olmadığını beyan etmekte ve ancak mülga ticaret mahkemelerinin tesisi için varidatın kâfi geleceği mülâhaza olduğundan ecnebi elçilerce istihdaf olunan gayenin yakında elde edileceğini» ilâve eylemektedir.

Rus elçiliği 3 Haziran 1893 tarihli şifahî takririnde sert bir lisan kullanarak Adliye Nezaretinin varidat kifayet ettiği takdirde ticaret mahkemeleri ihdası vaitlerinin senelerdenberi uzadığını ve bu arada ecnebi tebaası hukukunun ziyaa uğradığını ve bu durum karşısında çok vahim neticeler husule geleceği cihetle ya mülga ticaret mahkemelerinin ihyâsı veya hukuk mahkemelerine ticaret mahkemesi olarak vazife gördükleri zaman iki ecnebi hâkimin kabulünü rica etmekte ve bu bapta Bab-ı âlinin fikrini beyan eylemesini dilemektedir.

Bu maali şedit takrire karşı Bab-ı âlinin 16 Eylül 1893 tarihli cevabı:

«Muhtelit mahkemelerde câri usule nazaran ecnebi âzalar şimdiye kadar ancak ticaret mahkemelerinde hazır bulundurulup hukuk mahkemelerine bu âzaların alınmasına karşı ise hükümet-i seniye daima mümaanaat eylemiştir. Böyle bir usul şimdiye kadar tatbik edilmemiş olduğu gibi emsal de mesbuk değildir. İhdası, âtide hâlen hukuk mahkemelerine ecnebi âza olmadan da görülen işlere işmale esas olabilir. Kezalik bu usul henüz muhtelit ticaret mahkemeleri ihdas edilmeyen yerlerdeki ecnebilerin yabancı hâkim olmadan hukuk mahkemelerine vâki müracaatlarla teessüs eden örfe de bir istisna teşkil eder. Diğer taraftan muhtelit davalarda iki ecnebi hâkim bulundurma zarureti hiçbir beynelmilel mu-

kaveleye de istinat etmemektedir. Kapitülâsyonlara müracaat olunduğu takdirde, aynı kapitülâsyonların kendi lehine olan bazı maddelerini ileri sürerek halen muhtelit davalarda şer'î hükümler tatbikini salâhiyet harici gören Rus elçiliği bizzat şer'î hükümlerle kaza salâhiyetini tanıyan sarîh hükümler bulacaktır. 7 Sefer kanununa ek protokol hükümlerine nazaran bunlarda ecnebî hâkimleri bulundurmak taahhüdü şöyle dursun bazı hallerde konsolosluklardan dokuz saat mesafede bulunan mahallerde kaza mahkemelerinin ve eski meclislerin mutlak ve münhasır surette kaza salâhiyetleri tanınmıştır. Ecnebî elçilerin görüş tarzları hilâfına olan bu iki mesnetten başka nezaret-i celile, Osmanlı mahkemelerinde muhtelit davalarda ecnebî hâkimlerin bulunacağına dair herhangi bir hükmün mevcudiyetinden de malûmatı yoktur. Ancak teessüs eden tatbikatta muvakkat ecnebî hâkimler yalnız ticaret mahkemelerince kabul edilmiş ve hukuk mahkemeleri bugüne kadar bu kabil hâkimlerle teşekkül kaydından kendini vareste tutmuştur. Müstakar tatbikatı göz önüne tutan nezaret-i celile bu hususta böyle bir yenilik teklifini kabulden imtina eyler. Hükümet-i seniye ticaret mahkemelerini ilga ederken yerlerine hukuk mahkemelerini ihdas etmiş değil, ticaret mahkemelerini ihdastan evvelki vaziyete dönmüş bulunmaktadır».

* * *

Rus elçiliğinin bile şifahî diye tavsif ettiği bahsi geçen umumî ve müphem mahiyetteki vait, sabit farzedilse bile, bu, Cevdet Paşa merhumun ecnebî imtiyazlarını genişletmeğe matuf bir hareketi olarak kabul edilemez. Ancak, merhumun Rodostaki ticaret mahkemesini ilga sırasında vâki iz'açlara karşı, kendisinin Tarih kitabında da sık sık tekrar edegeldiği veçhile işi yumuşakça önlemek mânasını ifade eden bir «def'i ley-yin» zihniyetine teferrü eder [43] bir hal olarak mülâhaza olunabilir. Ticaret mahkemesinin ilgası yüzünden ecnebilere için mahrumiyeti müeddi müktesep bir hak yoktur ki sonradan mahkemenin iade edilmemesi veya hukuk mahkemelerine ecnebî âza alınmaması sebebiyle bu hak heder, vait ihmal edilmiş addolunsun, ve binnetice ecnebilere ait hakların mahfuz kalacağı yolundaki umumî mahiyette mesbuk bir beyan ile mevcut durum arasında taaruz ve tezat görülebilir. Meselenin tarihçesini teşkil

[43] Cevdet Paşa merhumun mücmel bir tâbir olan «def'i ley-yin» den neyi kasdettiğini, 25 sayılı Tezakirindeki şu izahından açıkça öğreniyoruz: «... Amma bu söz dahi bir mahmel-i sahih bulamayıp def'i ley-yin kabilinden âdi bir söz gibi dinlemistim.»

eden yukarıki izahattan da müstefad olduğu veçhile, ecnebler bir takım zaruretleri istismar ederek emr-i vâkiler husule getirmişler ve bunu her ne bahasına olursa olsun muhafaza ve idame etmek istemişlerdir. Halbuki Cevdet Paşa merhum gibi her işin ledünniyatına nüfuz eden vatan-sever büyük siyaset adamının buna müsaade etmiyeceği derkârdır. Maa-mafih bu yüzden çıkacak ihtilâfı hâd bir hale getirmek te onun mümaşata dayanan siyasetine uygun değildir. Nihayet o da ecneblerin kullandıkları silâhı istimal ederek tedricî ve fakat hakka müstenit tedbirlerle emr-i vâkil bertaraf etmeğe çalışmıştır. Kendisinin Adliye Nazırlığında halefi olan Rıza Paşa ise maksadı açıkça söylemiş, Rusların haksız tehdidine karşı medenî büyük bir cesaret göstermiştir.

F) Vükelâ meclisinde çalışmaları :

Cevdet Paşa merhum vükelâ meclisine memur bulunduğu devrede sık sık iradelerle mudil siyasi işlerin halline memur edilir, muhtelif namlarla teşekkül eden muhtelif komisyonlarda gâh âzalık gâh reislik yapmak suretiyle çalışırdı. H. 1307 senesinde Giritte vukubulan ihtilâlin asker gönderilerek bastırılması üzerine ora idare-i muvakkatesi için bazı tadi-lâtı ihtiva eden bir ferman kaleme alınması zımında teşkil olunan komis-yona yine kendisi riyaset etmiş ve kaleme aldığı fermana tevfik-i mua-mele olunarak muhitte emn-ü sükûnun teessüsü üzerine merhumun bu hiz-meti 1308 Recebinin on dördünde Altın Girit madalyasıyla tevkir ve tak-dir olunmuştur [44].

Cevdet Paşa merhum h. 1309 senesi evahirinde liyakat madalyası-nın altın kıt'asını ihraz eylediği gibi [45] h. 1310 senesinde sudur eden irade üzerine şiirlerini bir divançe halinde takdim etmesi münasebetiyle de sanayi-i nefise iftihar madalyasıyla taltif olunmuştur [46].

[44] «... Geçen sene (h. 1307) Giritte vukubulan ihtilâl sevk-i askerle bastırılup idare-i muvakkatesi için bazı tadi-lâtı havi bir ferman-ı âli kaleme alınması zımında riyaset-i âcizi tahtında komisyon teşkil olunmuş idi. Kaleme alınan ferman-ı âli mucibince hareket olunarak Giritte sükûnet peyda olmağa taraf-ı padişahiden ihtira olunan madalyanın bir altın kıt'ası dahi 1308 senesi Recebinin ondördünde fakire ihsan buyuruldu» (Cüz: 21).

[45] «... 1309 senesi avahirinde vükelây-i fuhame birer kıt'a altın liyakat madalyası ihsan buyurulduğu sırada fakire dahi bir kıt'ası ihsan buyuruldu.» (Cüz: 21).

[46] «... 1310 senesi availinde zat-ı şahane es'ar-ı acizanemin cem'i ile bir nüshasının takdimini emir ve ferman buyurdu. Fakir ise sairliği terbedelli otuz seneyi tecavüz etmişti. Her ne ise evrak-ı perişanı karıştırarak Es'arımı bir divançe şek-

H. 1310 tarihinde vükelâlık maaşı olan ayda otuz bin kuruşa on bir kuruş zammile maaşı kırk bin kuruşa iblâğ edilmiştir.

İkinci Sultan Abdülhamit Cevdet Paşa merhumu bu son senelerinde muhtelif vesileler bularak telif ile de uğraştırıyordu. Maruzatı [47], (Divançe-i Eş'ar) ı ve son senelerde yazdığı (İlmühal Risaleleri [48] işte bu emir ve arzu üzerine vücade getirilmiş eserlerdir.

linde tertip ile bir nüshasını huzur-u hümayuna arzettim. Müteakiben bir küt'a sanayi-i nefise iftihar madalyası ihsan buyuruldu» (Cüz: 21).

[47] Maruzatın sonu olan beşinci cüzdanın takdim edildiğine dair Cevdet Paşa merhumun tezkeresini aynen naklediyoruz:

«Devr-i dilâray-ı mecididen cülûs-u hümayuna kadar olan umur-u mühimmenin tahriren südde-i seniye-i hazret-i hilâfetpenahiye arzı hakkında şifahen şeref-yab-ı telâkki olduğum emir ve ferman-ı hakayıklısan-ı hazret-i padişahlı mucib-i âlisi üzere tahrir ve takdim etmekte olduğum maruzat-ı abidanemin hâtimesi olan beşinci cüzdan dahi bu kere atebe-i ülya-i mülûkânelerine arz ve takdim kılındı. Mahabet-i meclis mâni olmayüp ta hükm-i irade-i seniye-i lâyikile fehim ve zabıt ve hıfız eylemiş isem bu beşinci cüzdanla ifa-i vazife etmiş oldum zannederim. Zira matlûb'u âli olan umurun ehem ve elzem olanları bu cüzdanda mündericidir. Fakat mündericat hayli müddettenberi teselsül edip gelen esbap ve mebadinin neticeleri olmağla esbab-ı mucibelerinin bilinmesi evvelki cüzdanların mütalâasına tevakkuf eder. Maruzat-ı çakeranem hadd-i zatında nakıs olmağla beraber müstahzarat-ı zihniyeden ibaret olarak ekseri kuyud-u resmîyeye müstenit olmadığından zuhuru zaruriyussudur olan kusur-u kemteranem hakkında aff-ü safihle muamele buyurulması samîlülâfak olan merahim-i celile-i hazret-i hilâfetpenahiden müsteda ve müsterham olduğu lisan-ı tazarru ve iptihal ile maruzdur. 20 Şevval 1309 ve 6 Mayıs 1308 kulları Cevdet.»

[48] İkinci Abdülhamidin emriyle Cevdet Paşa merhumun bir ilmühal telif ettiği de yazdığı son cüz'ü muhteviyatından anlaşılmaktadır.

Son hatıralarını ihtiva eden 21 inci cüz'üde yazdığı su hususî arzıyı kaydetmiştir: «Mekteb-i Hamidiye için bir muhtasar ilmühal yazılıp ta badehu rüstiye sınıfı için daha mufassal risaleler telif olunmak şifahen kerametefza-i sudur olan iradat-ı seniye-i hazret-i hilâfetpenahlı icab-ı celilinden olmağla badehu arz-ü amik düşünülerek ve hükm-i zamanın icabatı gözetilerek rüstiye ve idadiye sınıfları için akayitten ve ilm-i fıkın ibadat kısmından risaleler telif olunmak üzere evvel be evvel mekâtib-i iptidaiyede okunacak muhtasar bir ilmühal kaleme alındı. Ve suret-i mübeyyazası leffen arz-ı husus-u âli kılındı. Nezd-i hakayikveft-i hazret-i zillullahide tensip buyurulduğu halde tabı ve temsili için Maarif-i Umumiye Nezaretine müracaat olunacağı maruzdur.»

Cevdet Paşa merhum bu vazifeleri ifa ederken 1312 senesi Zilhiccesinin üçünü dördüne bağlayan gecede, az süren bir hastalıktan sonra Hakkın rahmet ve mağfiretine kavuşmuştur. Bu gecenin ferdası günü intişar eden İstanbul gazeteleri şu büyük milli matemi:

«Öldürme ey avalimin Allah-ı ekberi
Nurunla keşf-i rah-i savap eyliyenleri»

feryadiyle halka ilân ediyorlardı [49].

1312 senesi Zilhiccesinin üçü malî 1311 senesi Mayısının on beşine ve milâdî 1895 senesi Mayısının yirmi yedisine tesadüf eder.

Hükûmetçe Cevdet Paşa için muhteşem bir cenaze merasimi tertip edilmiş ve teşhiz masrafı da «ceyb-i hümayûn» dan verilmişti.

Nâsı Fatih camii şerifine muttasıl bulunan türbe bahçesinde medfundur. Mezar taşında şu beyitler yazılıdır:

Asrımızın İbn-i Kemali idi ,
Hayfa ki terk-i hayat eyledi.
Edip idi, hayli eser bıraktı,
Tezyin-i Zat-u sıfât eyledi.
Takdire edüp rızasın izhar
Allah deyu azm-i cennat eyledi.
Tarihini yazan kalem kırılısın!

«Ahmet Cevdet Paşa vefat eyledi.»

Sene 1312.

Vaktin şairleri tarafından ölümüne düşürülen tarihler arasında şair Tefîk Lâmih Bey merhumun [50] (Ahmet Cevdet Paşa vefat eyledi)

[49] Büyük teessürü ifade eden ölüm haberini İstanbul gazetelerinin ne şekilde yaydıklarını göstermek için, nümune olarak o sırada gençlerin en çok okudukları Mektep ceridesinde çıkan fıkrayı alıyorum:

Bir zıya-ı azım

Öldürme ey avalimin Allah-ı ekberi
Nurunla keşf-i rah-i savap eyliyenleri

«Kudema-ı vüzera-ı saltanat-ı seniyeden sahib-i ihatay-ı külliyat olmakla bir cilhan-ı marifet itlakına sezavar olan pir-i nurani ser, nihir-i ruhani manzar Cevdet Paşa bir zamandanberi müptelâ olduğu hastalıktan rehayap olamıyarak şehri halin ondördüncü Pazar günü derslane-i kâinata veda ederek azim-i sandetseray-ı ebediyet olmuştur.

Rahîmehullah-u taalâ rahmeten vaseten.»

[50] Bakınız! Mektep Ceridesi, Sayı 33, 27 Zilhicce 1312 ve 8 Haziran 1311, sah. 294.

tarihi pek beğenilmiş ve mezar taşına hâkettirilmek üzere aile tarafından seçilmiştir. Hakikaten bu mensur tarih tam olarak hicri ölüm senesini remzetmektedir, «tarih düşürme» de aranılan şartlar bakımından muvaffak olmuş, güzel, selis, berceste bir eserdir.

İbn-ül Hızır Rüştü nam zatın tamiyeli olarak düşürdüğü şu mücevher tarih de kıymetlidir:

Çıktı ol hüzn ile Rüştü şu mücevher tarih
Gül zamanında vefat eyledi Cevdet Paşa.

Ebülulâ Mardin